

Nelegalių ekonominių veiklų ir kovos su jomis vaizdiniai lietuviškoje spaudoje 1938–1940 metais

Darius Indrišionis

Doktorantas
Vilniaus universitetas
Istorijos fakultetas
Naujosios istorijos katedra
El. paštas: dindrisionis@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-2959-2607>

Santrauka. 1938–1940 m. lietuviškoje spaudoje daug rašyta apie įvairias nelegalias ekonomines veiklas – spekuliaciją, degtindarystę ir kitas neleistinas praktikas. Lemtingais Lietuvai metais ekonominiams nelegalams ir kovai su jais spaudoje skirta daug dėmesio – ir tai neabejotinai darė įtaką visuomenės nuostatoms. Straipsnyje analizuojami populiariausi 1938–1940 m. lietuviškoje spaudoje aprašyti nelegalios ekonomikos (ir kovos su ja) naratyvai: 1) kainų tvarkytojo kova su spekuliacija; 2) propagandinė kova su degtindaryste; 3) kitos, rečiau pasitaikiusios, nelegalios ekonominės veikos (šundaktarystė, prostitucija, perpirkinėjimas) ir kova su jomis. 1938–1940 m. Lietuvoje su nelegaliaja ekonomika kovota nuosaikiomis priemonėmis. Kainų tvarkytojo kova su spekuliantais apsiribojo baudomis ir viešu nubaustųjų paskelbimu. Ši praktika buvo ydinga, nes skatino antisemitines nuotaikas. Kova su degtindaryste buvo menkai efektyvi iki 1938 m. vasaros, kai buvo pradėta plati antidegtindariškos propagandos kampanija. Kova su kitomis nelegaliomis praktikomis (pavyzdžiui, nelegalia medicina, nelegalia teisine praktika) buvo problemiška dėl atitinkamų teisės aktų ir legalių alternatyvų (pavyzdžiui, sveikatos punktų ar teisinės informacijos biurų) trūkumo.

Reikšminiai žodžiai: Pirmoji Lietuvos Respublika, kainų tvarkytojas, spekuliacija, degtindarystė, nelegalios ekonominės praktikos, prostitucija, propaganda.

The Images of Illegal Economical Activities and the Fight against Them in Lithuanian Press in 1938–1940

Summary. Various illegal economical activities such as speculation, moonshine production, etc. were popular subjects in the Lithuanian press of 1938–1940. Economic problems were important for the Lithuanian society during those harsh years, so these publications did their part to influence public opinion. This article focuses on the most popular narratives of illegal economical activities in the Lithuanian press of 1938–1940: 1) the Price Control Officer and his struggle against speculation; 2) propaganda methods in solving the problem of moonshine (illegal breweries); 3) other illegal economical activities (illegal medical or law practice, prostitution, etc.). In conclusion, Lithuanian authorities used mild methods against the illegal part of the economy. The Price Control Officer, one of the most popular authority figures in 1938–1940 Lithuania, used to bribe businessmen who were mixed up in speculation and to publish lists of those so called “speculators” periodically. This policy was morally doubtful because it influenced some antisemitic thoughts (as the majority of those bribed “speculators” were of Jewish descent). Police methods were not enough to reach victory against widespread moonshiners. In the summer of 1938, a high-scale propaganda campaign against moonshine was launched. Fighting other illegal economical activities was problematic due to a lack of jurisprudence and legal alternatives.

Key words: interwar Lithuania, price control officer, speculation, moonshine, illegal economical activities, prostitution, propaganda.

Received: 24/03/2020. Accepted: 04/11/2020

Copyright © 2020 Darius Indrišionis. Published by Vilnius University Press

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Įvadas

1938–1940 m. Lietuvos vidaus ir užsienio problemos sulaukė istorikų dėmesio. Menkiau iširtos ekonominio ir socialinio gyvenimo realijos. Nelegali ekonominė veikla – vienas iš menkai pažįstamų istorijos puslapių. Ši tema yra aktuali: pastaraisiais metais po euro įvedimo Lietuvos visuomenę sutrikdęs įvairių prekių ir paslaugų kainų augimas ar ekonomistų bei politikų raginimai mažinti šešėlinę ekonomiką leidžia spręsti, kad įvairialypiai tarpukario Lietuvos susidūrimai su nelegaliaja ekonomika – verta dėmesio ir aktuali tema. Šių metų aktualijos, kai COVID-19 virusas, sukaustęs visą pasaulį, priminė tokius reiškinius kaip stichiškas prekių supirkinėjimas (kilęs Lietuvoje 2020 m. pavasarį, prieš įvedant karantiną) arba pasitaikę spekuliacijos medicininiais inventoriais (pavyzdžiui, apsauginėmis kaukėmis ir dezinfekciniais skysčiais) atvejai leidžia į šią temą žvelgti kaip į amžinai aktualią.

Straipsnio objektas – nelegalios ekonominės veiklos reiškinių vaizdavimas 1938–1940 m. lietuviškoje spaudoje.

Dera paaiškinti termino „nelegali ekonominė veikla“ vartojimą šiame tyrime. Ar tokios veikos kaip vagystė, plėšimas, reketas, banditizmas patenka į termino „nelegali ekonominė veikla“ apibrėžties ribas? Ne. Šios veikos yra neabejotinai nusikalstamos (su tuo susijęs smurtas bei prievarta, dažnai jas lydintys), visiškai nepatrauklios ir nenorimos, žvelgiant iš aukos perspektyvos. O veikos, pakliūvančios į šio tyrimo „nelegalios ekonominės veiklos“ apibrėžimą, – spekuliacija, kontrabanda, degtindarystė, prostitucija, nelegali medicininė praktika ir kt. – savaime nėra smurtinės (nors gali būti lydimos smurto) ir nukreiptos į neatlygintą kito asmens turto pasisavinimą. Šioms veikoms yra būdingas pardavėjo ir pirkėjo santykis – nors ir esama tam tikrų išnaudojimo elementų (pavyzdžiui, spekuliantas pasipelno iš savo kliento, parduodamas prekes neadekvačiai didele kaina), visgi tai nėra nusikaltėlio ir aukos santykiai: kita pusė gauna tam tikros naudos (pavyzdžiui, spekulianto klientas sumoka neadekvačiai daug, bet gauna prekę, kurios jam reikia). Smurtinius nusikaltėlio ir aukos santykius galėtume pavadinti „žaidimu į vienus vartus“, o nelegalios ekonominės veiklos pardavėjo ir pirkėjo santykių taip įvardyti negalima: esama abipusės naudos – galbūt nelygios, bet abipusės.

Kita sąvoka, kurią būtina plačiau paaiškinti, – vaizdiniai. Šio tyrimo kontekste vaizdiniai – lietuviškoje aprašomojo laikotarpio spaudoje nuolat pasikartodavę įvaizdžiai, galėję vienaip ar kitaip nulemti lietuvių tautos (ar bent jos dalies) nuostatas, suformuoti tam tikrus stereotipus apie nelegaliosios ekonomikos veikėjus (pavyzdžiui, spekuliantus ar šundaktarius) arba kovotojus su nelegaliaja ekonomika (pavyzdžiui, kainų tvarkytoją ar policiją). Galima teigti, kad nelegaliosios ekonomikos ir kovos su ja vaizdinių formavimas buvo svarbus ir Lietuvos valstybei, ir autoritariniam Antano Smetonos režimui kaip galimybė saviems piliečiams itin aktualia tema (piniginės reikalai visada jautrūs) parodyti tam tikrus neigiamus visuomenės veikėjus (pavyzdžiui, spekuliantus) ir valstybės (režimo) kovą už ekonominį savo piliečių saugumą (pavyzdžiui, kainų tvarkytojo kovą su spekuliacija) ir taip iš dalies legitimuoti savo valdžią.

Problemiška prieiga („per spaudą“) pasirinkta neatsitiktinai. Lietuviškos tarpukario spaudos tyrimas leidžia nagrinėti, kaip (ir kokias) nelegaliosios ekonomikos apraiškas 1938–1940 m. matė lietuviakalbė visuomenės dalis. Šis tyrimas yra savotiška priešisto-

rė, įžengiant į nelegalių ekonominių praktikų sovietmečio Lietuvoje tyrimo lauką, taigi siekiama išanalizuoti „menamą tikrovę“ – vaizdinius, galėjusius susidaryti lietuviškos tarpukario spaudos skaitytojui. Šie vaizdiniai – paskutinių Lietuvos gyvavimo metų ekonominės realijos – galbūt darė įtaką sovietmečio žmonėms, leido lyginti skirtingas epochas ir suvokti aktualių socialinių-ekonominių problemų kaitą.

Žinoma, galima būtų diskutuoti, kad konkretaus sovietmečio gyventojų santykis su socialinėmis-ekonominėmis sovietmečio realijomis būdavo kuriamas esamuoju laiku ir per asmenines (artimųjų, draugų, pažįstamų ir kt.) patirtis, tačiau negalima visiškai atmesti ir to, kad tam tikruose visuomenės sluoksniuose buvo paplitęs romantizuotas požiūris į tarpukario Lietuvą („prie Smetonos buvo geriau“), kurį sustiprinti galėjo smetonmečio amžininkų atsiminimai apie valdžios rūpestį (ar to rūpesčio vaizdinį) piliečių ekonominiu saugumu (kova su „visuomenės parazitais“ spekuliantais).

Chronologinės ribos – 1938–1940 m. – atitinka istoriografijoje įsitvirtinusią Pirmajamai Lietuvos Respublikai „lemtingųjų metų“ sampratą. Pradinė chronologinė riba – 1938 m. sausio 1 d. Galinė riba – 1940 m. birželio 15 d. – Lietuvos sovietinė okupacija ir nesavanoriškas žingsnis į kitą politinę santvarką bei visuomenės sanklodą.

Straipsnio tikslas – išanalizuoti, kaip 1938–1940 m. lietuviškoje spaudoje vaizduojamos įvairios nelegalios ekonominės veiklos ir kova su jomis.

Straipsnio uždaviniai susiję su 1938–1940 m. lietuviškoje spaudoje įsitvirtinusiomis nelegalių ekonominių praktikų (ir kovos su jomis) naratyvais: 1) išnagrinėti Kainų tvarkymo įstaigos – institucijos, kovojusios su spekuliacija ir įvairiais prekybos pažeidimais, veiklos vaizdinį; 2) atkurti 1938–1940 m. po Lietuvos miestus keliavusios parodos naminės degtinės žalai pavaizduoti istoriją; 3) išanalizuoti kitų, smulkesnių nelegalios ekonomikos apraiškų (šundaktarių, prostitučių ir jų sutenerių, perpirkėjų ir kt.) ir kovos su jomis vaizdinius.

Pabrėžtina, kad šiame straipsnyje nekeliamas uždavinys išanalizuoti dar vieno itin paplitusio reiškinių – kontrabandos ir kovos su ja vaizdinių. Šio uždavinio atsisakoma dėl didokos straipsnio apimties ir lūkesčio šį uždavinį įgyvendinti ateityje – kompleksiskai lyginant tarpukario, nacmečio ir sovietmečio kontrabandos vaizdinius.

Istoriografija. Įvairūs autoriai nagrinėjo atskiras nelegalias ekonomines praktikas tarpukariu, tačiau apibendrinančio tyrimo šia tema nėra. Apie kainų tvarkytojo veiklą aptariamuoju laikotarpiu savo monografijose užsiminė G. Vaskela¹ ir R. Žepkaitė². Dera pažymėti, kad tuose tyrimuose kainų tvarkytojo veikla nagrinėjama gana fragmentiškai – galima susidaryti netikslų vaizdinį, jog kainų tvarkytojas tebuvo antraeilė, ritualinė figūra. Kainų tvarkytojo veiklos, kovos su degtindaryste bruožai aptarti populiarioje G. Kulikausko knygoje, tiesa, pasigendama išsamesnės analizės³. Prostitucijos tarpukariu tema nagrinėjama V. Pruskus monografijoje⁴ ir M. Kuodžio straipsnyje⁵. Pastaruosiuose tekstuose esama

¹ G. Vaskela, 2002.

² R. Žepkaitė, 1990.

³ G. Kulikauskas, 2020, p. 228.

⁴ V. Pruskus, 2010.

⁵ M. Kuodys, 2014.

vertingų išvalgų, nors V. Pruskaus monografijoje yra tam tikrų netikslumų, kalbant apie teisinę kovos su prostitucija reguliavimą. Be paminėtų veikalų, pažymėtinas K. Skrupskelio straipsnis, nagrinėjantis šundaktarių problemą⁶ ir kita G. Vaskelos monografija, užsiminusi apie tautinių įtampų, kilusių prekybos srityje, temą⁷.

Tikslinga paminėti ir užsienio istoriografiją, nagrinėjančią to paties laikotarpio nelegaliosios ekonomikos situaciją kitose šalyse – konteksto suvokimui. Čia verta paminėti Lynne'os Taylor straipsnį apie juodąją rinką vokiečių okupuotoje Šiaurės Prancūzijoje 1940–1944 m. kaip tyrimą, atskleidžiantį platų ir įvairialypį ekonominę grėsmę pajutusios visuomenės išitraukimą į nelegaliosios ekonomikos veiklą⁸. Visai kitokią visuomenę nagrinėja V. Puškariovo straipsnis apie juodąją rinką SSRS 1941–1944 m., tačiau jame nusakomos nelegaliosios ekonomikos tendencijos leidžia spręsti apie visuotinai egzistuojančius, bendražmogiškus siekius – siekius gyventi daugiau ar mažiau pasiturimai, patenkinti kasdienės savo ir artimųjų reikmes⁹. Žvelgiant į šiuos tekstus, galima suvokti, kad artėjančios pasaulinės audros grėsmes pajutusi Lietuvos visuomenė nebuvo kažkuo išskirtinė ir iš esmės atitiko kitose šalyse vyravusias tendencijas.

Šaltiniai. Tyrime nagrinėjama tarpukario lietuviška spauda. Kaip tyrimo bazės pamatas, kuriame būdavo publikuojami ne tik ELTOS pranešimai, bet ir valdžios poziciją atskleidžiantys komentarai, pasirinktas oficiozas „Lietuvos aidas“ (toliau išnašose¹⁰ – LA). Papildymui fragmentiškai panaudoti kiti dienraščiai – „Lietuvos žinios“ (toliau išnašose – LŽ) bei „Vilniaus balsas“. Naudojami ir įvairūs savaitraščiai bei profesinė periodika. Įvairios nelegalios ekonominės praktikos (ypač – kontrabanda ir degtindarystė) išsamiai aptartos žurnale „Policija“ (toliau išnašose – POL). Naudotasi Visuomenės saugumo departamento (VSD) ir kriminalinės policijos leistu žurnalu „Kriminalistikos žinynas“. Taip pat remtasi lietuvių prekybininkų, pramonininkų ir amatininkų savaitraščiu „Verslas“, savaitiniu ekonominiu žurnalu „Tautos ūkis“, savaitraščiu „Darbas“ bei savaitraščiu „Apžvalga“ (leistu Kauno žydų bendruomenės – lietuvių kalba), taip pat fragmentiškai panaudoti populiarūs savaitraščiai „Diena“ ir „Sėkmadienis“. Remiamasi ir periodiniu leidiniu „Vyriausybės žinios“ (toliau išnašose – VŽ). Leidinių įvairovė leidžia atskleisti išsamų nelegalių ekonominių praktikų raiškos vaizdinį 1938–1940 m. lietuviškoje spaudoje.

Kainų tvarkytojas ir kovos su spekuliantais vaizdiniai

1935–1940 m. Lietuvoje veikusi Kainų tvarkymo įstaiga, kuriai vadovavo kainų tvarkytojas, – viena dažniausiai ketvirto dešimtmečio pabaigos spaudoje minimų institucijų. Įstaiga turėjo dvi funkcijas: 1) leisdavo visuotinai privalomus arba atskiruosius įsakymus dėl įvairių prekių kainų, jų įsigijimo bei pardavimo sąlygų; 2) skirdavo baudas (iki 15 000 Lt) už šių įsakymų pažeidimus. Kainų tvarkytojas buvo pavaldus finansų minis-

⁶ K. Skrupskelis, 2015.

⁷ G. Vaskela, 2014.

⁸ L. Taylor, 1997.

⁹ В. Пушкарев, 2006.

¹⁰ Pagrindinių cituojamų periodinių leidinių pavadinimai išnašose pateikiami santrumpomis, kad nesusidarytų griezdiškas ir daugyšk pasikartojantis mokslinis aparatas.

trui, o įstaigos teisinis pagrindas buvo 1935 m. kovo 5 d. paskelbtas Kainų priežiūros įstatymas, įgaliojantis kainų tvarkytoją veikti saugant „viešąją gerovę valstybėje“¹¹. Pirmuoju kainų tvarkytoju buvo paskirtas Vladas Kurkauskas, bet jau gegužės 22 d. kainų tvarkytoju tapo ekonomikos mokslų daktaras Vladas Juodeika¹² ir jis šias pareigas ėjo iki įstaigos panaikinimo 1940 m. gegužę.

Kainų tvarkytojo veiklą tikslinga aptarti nuo 1939 m. vasaros pabaigos, kai situacija, palyginti su ankstesniais metais, dramatiškai pasikeitė. Remiantis spaudoje pateikta statistika, 1938 m. už nusižengimus Kainų priežiūros įstatymui nubausti 465 asmenys (palyginimui: 1935 m. – 443; 1936 m. – 348; 1937 m. – 531)¹³. O jau 1939 m. pradžia nežadėjo nieko gero – vien kovo pabaigoje pranešta apie 30 „šiomis dienomis“ nubaustų asmenų¹⁴. Nors su Klaipėdos praradimu susiję kainų bangavimai greit nurimo, tačiau už kelių mėnesių prasidėjo tikroji kainų audra.

Kainų tvarkytojo veikla prasidėjus karui. 1939 m. rugpjūčio gale prasidėjo prekių krizė – sklindant gandams, visuomenė pradėjo iš parduotuvių masiškai pirkti įvairias prekes. Bijota, kad prasidėjus karui esama valiuta taps bevertė, taigi ji realizuota kaupiant produktų atsargas. Neatsiliko ir prekybininkai – ėmė slėpti prekes, kaupiti jų atsargas. Tai kėlė įtampą visuomenėje. Kainų tvarkymo įstaiga ėmėsi veiksmų.

Pirmiausia dėmesys buvo atkreiptas į prekybininkus – rugsėjo 1 d. pagrasinta, kad prekių slėpimas bus prilyginamas sabotažui¹⁵. Kitą dieną prabilta, jog paniką keliantys vartotojai irgi baustini. Įsakyta prekių parduoti tiek, kiek būtina normaliai paklausai patenkinti. Druska, žibalas ir cukrus gali būti parduodami tik savo klientams. Uždrausta kaupiti bet kokių prekių atsargas¹⁶. Rugsėjo 5 d. paskelbtas Nepaprastuoju metu tautos ūkiui tvarkyti įstatymas, kuris suteikė finansų ministrui teisę leisti įsakymus prekių įvežimo, paskirstymo bei kitais klausimais, o nusižengusiuosius bausti iki 100 000 Lt baudomis arba 6 mėnesių areštu, kuris galės būti keičiamas į įkalinimą priverčiamojo darbo stovykloje¹⁷. Kovoju su spekuliacija neapsiribota vien teisinės bazės kūrimu – reikėjo užtikrinti, kad institucijas laiku pasiektų pranešimai apie pažeidimus – nuo rugsėjo pradžios gyventojai apie tai Kainų tvarkymo įstaigą galėjo informuoti telefonu¹⁸. Įstaigoje viešėjusio „Sekmadienio“ žurnalisto teigimu, telefonas skambėjo be perstojo¹⁹.

Rugsėjo 4 d. pranešta apie pirmuosius nubaustus prekybininkus²⁰, kitą dieną – apie nubaustus vartotojus²¹. Rugsėjo 9 d. konstatuota, kad „paskutinėmis dienomis“ nubausta apie 130 asmenų už nepagrįstą kainų kėlimą druskai, cukrui ir kitoms prekėms, už atsiskaitymą parduoti turimas prekes ir kitus pažeidimus. Baudos svyravo nuo 50 iki 1 000 Lt²².

¹¹ „Kainų priežiūros įstatymas“, in: *VŽ*, 1935-03-05, Nr. 471, p. 1.

¹² „Kainų Tvarkytojo įsakymas“, *ibid.*, 1935-05-22, Nr. 482, p. 8.

¹³ „Kainų Tvarkytojo baudos“, in: *LA*, 1939-01-11, Nr. 14, p. 5.

¹⁴ „Kainų Tvarkytojo baudos“, *ibid.*, 1939-03-29, Nr. 144, p. 8.

¹⁵ „Nenormalus būtinesnių prekių pareikalavimas“, *ibid.*, 1939-09-01, Nr. 494, p. 3.

¹⁶ „Griežtai sudraudžiamas nenormalus prekių pareikalavimas“, *ibid.*, 1939-09-02, Nr. 499, p. 12.

¹⁷ „Nepaprastuoju metu tautos ūkiui tvarkyti įstatymas“, in: *VŽ*, 1939-09-05, Nr. 661, p. 579.

¹⁸ „Jau tikrinamas prekių pardavimas“, in: *LA*, 1939-09-03, Nr. 501, p. 5.

¹⁹ „Ekonominio gyvenimo frontuose“, in: *Sekmadienis*, 1939-09-17, Nr. 38, p. 11.

²⁰ „Jau nubausta keletas prekybininkų“, in: *LA*, 1939-09-04, Nr. 504, p. 8.

²¹ „Jau nubaudė keletą ir vartotojų“, *ibid.*, 1939-09-05, Nr. 506, p. 3.

²² „Kainų Tvarkytojo baudos“, *ibid.*, 1939-09-09, Nr. 519, p. 12.

Rugsėjo 11 d. kreiptasi į visuomenę, prašant aktyvumo kovojant su spekuliantais²³. Pranešta apie pirmą atvejį, kai neapsiribota bauda – Marijampolės apskrities viršininkas išstrėmė du prekybininkus už druskos kainų kėlimą – vienas išstremtas į Prienus dviem mėnesiams, kitas – į Kazlų Rūdą dviem savaitėms²⁴. Kitą dieną pranešta apie kainų tvarkytojo nutarimą trims mėnesiams uždaryti vieną provincijos parduotuvę²⁵.

Spaudoje į prekių krizę žiūrėta nevienodai. „Lietuvos aide“ dominavo griežti pasisakymai spekuliantų atžvilgiu (ko vertos vien antraštės: „Visi į kovą su spekuliantais!“²⁶, „Laukiama didesnių baudų“²⁷, „Griežta kova su išnaudotojais“²⁸ ir kt.), o dienraštyje „Lietuvos žinios“ ar savaitraštyje „Diena“ buvo pasisakoma nuosaikiau – prekių krizė vaizduota kaip perdėtas namų šeimininkų apdairumas²⁹, Kauno ponių tuštybės apraiška (spausdintos karikatūros, pašiepiančios moteris, graibstančias kojines ir kosmetiką³⁰) ar bukas gobšumas, o to galutinis rezultatas – Nemunu plaukiantys sužiedėjusios duonos gabalai, kiemuose pelyjantys miltai ar visai šeimai *a priori* nusipirkti karstai³¹. Savaitraščiai „Verslas“ ir „Apžvalga“ pateikė diametraliai skirtingus požiūrius: „Verslas“ siūlė taikyti spekuliantams mirties bausmę³², o „Apžvalga“ – susimąstyti apie tai, kad kainų reguliavimas skurdina smulkias įmones, taigi reikia tvarkyti kainas pagal konjunkturą pasaulinėje rinkoje³³. Įvairiai žiūrėta ir į kainų tvarkytojo veiklą. Vieni teigė, kad jis neapsaugo nuo lupikautojų³⁴ arba yra per mažai griežtas³⁵, o kitas leidinys galėjo kainų tvarkytoją vaizduoti kaip darbininkų gynėją nuo spekuliantų³⁶. Tai galima aiškinti nevienu požiūriu į valstybės vaidmenį kontroliuojant ekonomiką.

Kainų tvarkytojas rugsėjo pradžioje veikė apeliuodamas į sąžinę ir sveiką protą, o rugsėjo viduryje pereita prie naujų kontrolės mechanizmų kūrimo. Rugsėjo 14 d. išleistas įsakymas, nurodąs, kad importininkai, urmininkai (didmenininkai), vietiniai fabrikai ir dirbtuvės (išskyrus amatininkus) turi išduoti pirkėjams sąskaitas. Detalistai (mažmenininkai) – pirkėjui pareikalavus³⁷. Rugsėjo 18 d. įsakyta raštu nurodyti, kurių prekių ar paslaugų kainos yra keltos (arba sunkintos pardavimo sąlygos) po rugpjūčio 25 d.³⁸ Įstaiga buvo užversta darbu – įsteigti trys nauji etatai³⁹.

²³ „Visi į kovą su spekuliantais!“, *ibid.*, 1939-09-11, Nr. 524, p. 3.

²⁴ „Išstrėmė du lupikautojus“, *ibid.*, Nr. 522, p. 2.

²⁵ „Jau uždarė vieną krautuvę“, *ibid.*, 1939-09-12, Nr. 525, p. 8.

²⁶ „Visi į kovą su spekuliantais!“, *ibid.*, p. 2.

²⁷ „Laukiama didesnių baudų“, *ibid.*, p. 3.

²⁸ „Griežta kova su išnaudotojais“, *ibid.*, 1939-09-18, Nr. 542, p. 6.

²⁹ „Ir aukštieji pareigūnai bus baudžiami už prekių atsargų darymą“, in: *LŽ*, 1939-09-14, Nr. 208, p. 10; „Paskutiniai įvykiai jaudina Kauniečius“, in: *Diena*, 1939-09-03, Nr. 36, p. 1.

³⁰ „Mano miltai pelyja, o aš likau be pudros“, *ibid.*, p. 10.

³¹ A. Banis, „Kaunas pergyvena neramiuosius laikus“, *ibid.*, 1939-09-30, Nr. 39–40, p. 3.

³² K. Mačernis, „Karas ir verslininkija“, in: *Verslas*, 1939-09-15, Nr. 37–38, p. 2.

³³ Dzūkų Judelis, „Apie spekuliaciją ir dar kai ką“, in: *Apžvalga*, 1939-10-15, Nr. 35, p. 7.

³⁴ J. Misius, „Ieškokime konkretnių priemonių kovai su lupikavimu“, in: *Verslas*, 1939-09-15, Nr. 37–38, p. 8.

³⁵ „Kaip išnaudojami pirkėjai“, in: *LA*, 1939-09-15, Nr. 535, p. 5.

³⁶ „Patenkinti kainų tvarkytojo įsakymais“, in: *Darbas*, 1939-09-17, Nr. 38, p. 12.

³⁷ „Kainų Tvarkytojo įsakymas“, in: *VŽ*, 1939-09-14, Nr. 663, p. 606.

³⁸ „Kainų Tvarkytojo įsakymas“, *ibid.*, 1939-09-14, Nr. 664, p. 610.

³⁹ „Padidintas Kainų tvarkymo įstaigos personalas“, in: *LA*, 1939-09-19, Nr. 545, p. 8.

Kainų tvarkytojas rugsėjo mėnesį nuo didelių baudų susilaikė – pirmoji 10 000 Lt siekusi bauda skirta spalio 3 d.⁴⁰ Smulkesnės baudos buvo skiriamos gausiai ir dažnai. Vien rugsėjo 18–19 d. kainų tvarkytojas nubaudė 65 prekybininkus baudomis, svyravusiomis nuo 15 iki 2 000 Lt (bendra baudų suma – 15 000 Lt)⁴¹. Praktika nusistovėjo – pranešimai „Kainų Tvarkytojas nubaudė“ „Lietuvos aide“ ir kituose laikraščiuose pasirodydavo nuolat. Juose būdavo išvardijami stambiausi pažeidėjai, nusizengimo esmė (pavyzdžiui, kainų kėlimas, sąskaitų neišrašymas) ir baudos dydis.

Žvelgiant į baudžiamųjų sąrašus, atrodo, kad laikytasi nuostatos bausti didesnę skaičių prekybininkų mažesnėmis baudomis. Pats kainų tvarkytojas viešai patvirtino besilaikąs tokio principo: „<...> bausti tiek, kad pirklys būtų atgrasytas spekuliacijos, kad baudos dydis būtų pakeliamas įmonei.“⁴² Tiesa, buvo manančių, jog kainų tvarkytojo baudos nevienodai veikia stambias įmones ir smulkius krautuvinkus, o kai kuriais atvejais būti nubaustiems labiau apsimoka negu sustabdyti spekuliaciją⁴³.

Pradėjus skelbti nubaustųjų sąrašus, pasigirdo komentarai dėl spekuliantų tautybės, nes sąrašuose dominavo žydų tautybės asmenys. „Versle“ pažymėta, kad „[j]ų [nubaustųjų prekybininkų] pavardžių skambesys kalba už juos pačius“⁴⁴. Kainų tvarkytojas neigė kaltinimus kokiomis nors tautinėmis nuostatomis: „Baudžiami tik tie, kurie nusikalsta. Ir baudos skirstomos ne pagal tautybę, bet pagal nusizengimus.“⁴⁵ Kitas jo argumentas – kad lietuvių prekybininkų yra labai mažai, taigi ir sąrašuose jų mažiau⁴⁶. G. Vaskelos pateikti duomenys tai patvirtintų – 73,6 % 1940 m. sovietų Lietuvoje nacionalizuotų prekybos įmonių priklausė žydams⁴⁷. Sprendimas nuolat skelbti nubaustųjų už spekuliaciją pavardes didino įtampą tarp lietuvių ir žydų. Nubaustojų gyvenamosios vietovės paskelbimas dargi leido susidaryti vaizdą, kad žydų prekybininkų spekuliacijos paplitusios po visą Lietuvą. Tai stiprino antisemitinius gaivalus visuomenėje.

Kainų tvarkytojo veikla Vilniuje. Prasidėjus karui, ekonominė padėtis Vilniuje tapo sudėtinga. Nedarbo kai kurios įmonės, trūko žaliavų, prekybininkai slėpė prekes⁴⁸. Maža to, Vilnių apiplėšė pasitraukiantys sovietai⁴⁹. Spalio 28 d. ižengus Lietuvos kariuomenei, tapo akivaizdu, kad reikės imtis griežtų priemonių. Kainų tvarkytojas jau nuo spalio 30 d. įsikūrė Vilniuje⁵⁰.

Nors jau spalio 30 d. Vilniuje atsidarė „Maisto“ parduotuvių, netrukus paplito produktų perpardavinėjimas gatvėje⁵¹. Vyravo chaosas. Tokia situacija sukėlė neramumus –

⁴⁰ „Vakar nubaudė“, *ibid.*, 1939-10-04, Nr. 586, p. 8.

⁴¹ „Nubaudė 17 smulkių ir 48 stambius prekybininkus“, *ibid.*, 1939-09-21, Nr. 551, p. 8.

⁴² „Baudžia ir gali dar griežčiau bausti“, *ibid.*, 1940-01-24, Nr. 39, p. 6.

⁴³ „Apie Kainų Tvarkytojo baudas“, in: *Tautos ūkis*, 1940-01-05, Nr. 1, p. 9.

⁴⁴ „Prekiavimo sąlygos“, in: *Verslas*, 1939-12-15, Nr. 47–48, p. 5.

⁴⁵ „Baudžia ir gali dar griežčiau bausti“, in: *LA*, 1940-01-24, Nr. 39, p. 6.

⁴⁶ „470 000 litų baudų“, in: *Verslas*, 1940-01-28, Nr. 4, p. 2–3.

⁴⁷ G. Vaskela, 2014, p. 135. Remiamasi tuo, kad Lietuvoje 1940 m. rugsėjo 27–29 d. buvo nacionalizuotos 1 138 prekybos įmonės, iš jų esama duomenų apie 1 057 įmones, o iš šių įmonių 778 (73,6 %) priklausė žydams.

⁴⁸ R. Žepkaitė, 1990, p. 47.

⁴⁹ *Ibid.*, p. 28–29.

⁵⁰ „Vilniuje jau veikia eilė valdinių įstaigų“, in: *LA*, 1939-11-02, Nr. 663, p. 8.

⁵¹ „Atidaromos maisto parduotuvės“, *ibid.*, p. 3.

spalio 31 d. Vilniuje įvyko antižydiškas pogromas. R. Žepkaitės teigimu, pogromas Vilniuje kilo dėl minioje pasklidusių kalbų apie tai, kad žydai parduotuvių savininkai slepia prekes⁵². Gandus sustiprino ir panašaus turinio žinutė „Vilniaus balse“⁵³. Neramumai buvo numalšinti jėga, o siekiant suvaldyti krizę nuspręsta įvesti korteles maisto produktams – tai padaryta kainų tvarkytojo įsakymu lapkričio 2 d.⁵⁴ Kortelės buvo dalijamos policijos nuovadose⁵⁵. Kainų tvarkytojas aiškino, jog kortelės įvestos dėl spekuliacijos, o padėčiai susinormalizavus, jų bus atsisakyta⁵⁶. Lapkričio 30 d. kainų tvarkytojas grįžo į Kauną. Žurnalistas jis teigė, kad aprūpinimo maistu klausimas Vilniuje jau susitvarkęs, eilių nebėra, o maisto kortelės liks tokioms prekėms kaip cukrus, druska ir taukai⁵⁷. Šios kortelės liko iki metų pabaigos⁵⁸. Nuo 1940 m. sausio nubaustieji iš Vilniaus ir Vilniaus krašto pradėti skelbti bendrame kainų tvarkytojo baudų sąrašė⁵⁹. Iš to galima spręsti, kad tada Vilnius jau nebematytas kaip atskira paūmėjusios spekuliacijos zona.

Kainų tvarkymo įstaigos panaikinimas. Iki Kainų tvarkymo įstaigos panaikinimo 1940 m. gegužę Lietuvoje buvo laikomasi tos pačios praktikos, kokia buvo nusistovėjusi pačiais niūriausiais prekių krizės mėnesiais. Spaudoje vis viešinami nubaustųjų sąrašai sudarė visuomenėje įvaizdį, jog kainų tvarkytojas – kovotojas su vartotojų išnaudojimu, eilinių piliečių gynėjas nuo prekybininkų savivalės. Spaudoje buvo prašoma kainų tvarkytojo atkreipti dėmesį į tam tikrus prekybos nenormalumus⁶⁰. Kainų tvarkytojo kontroliuojamos gyvenimo sritys irgi praplėstos – jo bausti netinkamai patalpas šildę namų savininkai⁶¹ ir nepagrįstai savo darbuotojus atleidę darbdaviai⁶².

Tokia padėtis netenkinio valdžios – 1940 m. kovo 5 d. „Lietuvos aid“ vedamajame straipsnyje išsakytos abejonės, ar užsiimdamas antraeiliais dalykais kainų tvarkytojas gali sėkmingai kovoti su stambiųjų prekybininkų ir pramonininkų spekuliacija. Buvo linkstama prie nuomonės, kad įstaiga labiau kovoja su smulkiais prekybininkais, bet nesiima iš esmės spręsti spekuliacijos problemos⁶³. Ekonomikos žurnale „Tautos ūkis“ kainų tvarkytojas apibūdintas kaip pareigūnas, turįs platesnius įgaliojimus nei jo tiesioginis vadovas – Prekybos ir pramonės departamento direktorius⁶⁴.

Įstaigą nuspręsta likviduoti reformos būdu – gegužės 11 d. Seimas priėmė Nepaprastuoju metu tautos ūkiui tvarkyti įstatymą (nauja redakcija), kuris panaikino Kainų priežiūros įstatymo, taip pat Kainų tvarkymo įstaigos veikimą, gerokai platesnes teises

⁵² R. Žepkaitė, 1990, p. 67.

⁵³ „Dėl duonos kainos“, in: *Vilniaus balsas*, 1939-10-31, Nr. 4, p. 4.

⁵⁴ „Vilniaus srityje nustatomos maisto kainos“, in: *LA*, 1939-11-03, Nr. 665, p. 3.

⁵⁵ „Vilniuje duonos yra pakankamai“, *ibid.*, 1939-11-04, Nr. 668, p. 3.

⁵⁶ „Maistui pirkti kortelės Vilniuje laikinės“, *ibid.*, p. 1.

⁵⁷ „Vilniaus prekyba ir pramonė“, *ibid.*, 1939-11-30, Nr. 734, p. 4.

⁵⁸ G. Vaskela, 2002, p. 63–64.

⁵⁹ „Naujos kainų tvarkytojo baudos“, in: *LA*, 1940-01-12, Nr. 19, p. 10.

⁶⁰ „Reikalingas kainų tvarkytojo žvilgsnis“, *ibid.*, 1939-12-16, Nr. 775, p. 9; „Kainų tvarkymo kirpyklose“, *ibid.*, 1940-01-19, Nr. 31, p. 7; „Keliama durpių kaina“, *ibid.*, 1940-01-29, Nr. 47, p. 7.

⁶¹ „Kainų tvarkytojo baudos“, *ibid.*, 1940-04-25, Nr. 192, p. 10.

⁶² „Nubaudė už tarnautojų atleidimą, eglučių kirtimą ir t.t.“, *ibid.*, 1940-01-27, Nr. 44, p. 4.

⁶³ „Susirūpinimas kainų tvarkymu“, *ibid.*, 1940-03-05, Nr. 106, p. 1.

⁶⁴ M. Dragūnas, „Mūsų prekybos priežiūra“, in: *Tautos ūkis*, 1940-02-24, Nr. 7, p. 143–144. Paradoksalu, bet abejas paminėtas pareigas ėjo tas pats asmuo – Vladas Juodeika.

numatydamas finansų ministrui⁶⁵. Iškart pranešta, kad įstaigos panaikinimas nereiškia atsisakymo kontroliuoti kainas – tiesiog ši sritis atiduota finansų ministrui⁶⁶. Vladas Juodeika, buvęs kainų tvarkytojas, buvo paskirtas Prekybos ir pramonės departamento direktoriumi⁶⁷, taigi paaukštintas. Tai rodo, kad įstaigos panaikinimas nesusijęs su jos ilgamečio vadovo asmenybe.

Kokie buvo kainų tvarkytojo veiklos rezultatai? 1935–1940 m. paskelbta apie 150 višutinių įsakymų ir nežinomas skaičius paskirųjų įsakymų (atskiroms įmonėms ir asmenims). Įstaigos panaikinimo metu jos išleistais įsakymais buvo kontroliuojamos 131 prekės kainos (33 – visuotiniais, 98 – atskiraisiais įsakymais). Per veiklos metus kainų tvarkytojas skyrė 5 337 baudas, bendra jų suma – apie 900 tūkst. litų. Nė sykiu neskirta bauda, didesnė kaip 50 tūkst. litų⁶⁸. Pasitaikė keli atvejai, kai prie piniginės baudos buvo skirtas ir areštas – 1 mėnesio⁶⁹.

Didžioji dalis baudų teko karo laikotarpiui. Iš viso per 1939 m. kainų tvarkytojas nubaudė 1 951 asmenį⁷⁰, bendra baudų suma buvo 510 tūkst. litų. Iš minėtų asmenų 1 508 asmenys (470 tūkst. litų suma) buvo nubausti rugsėjo–gruodžio mėnesiais (karo laikotarpiu)⁷¹. Nuo 1935 m. iki 1939 m. rugsėjo buvo nubausti 2 230 asmenų⁷², o vien per tris karo mėnesius – 1 508 asmenys. Deja, nepavykus aptikti 1940 m. nubaustų asmenų statistikos ir neturint ikikarinio laikotarpio baudų sumos statistikos, negalima atskleisti tikslios nubaustųjų skaičiaus dinamikos. Nepaisant to, akivaizdu, jog karo laikotarpis ir jo atributai (prekių krizė, spekuliacijos išaugimas) savo mastais nesulyginamas su sąlyginai ramia ikikarine būkle. Žinant, koks menkas buvo personalas (14 darbuotojų: kainų tvarkytojas, inspektorius, 3 referentai, 2 kontrolieriai, 2 sekretoriai, 5 raštininkai⁷³), nekeista, kad Kainų tvarkymo įstaiga nebesugebėjo susitvarkyti su išaugusiais spekuliacijos mastais.

Kitas klausimas – socialinis-psichologinis Kainų tvarkymo įstaigos vaidmuo tuo neramiu laikotarpiu. Kainų tvarkytojo teigimu, jeigu ne įstaigos veikla, tai kainos karo laikotarpiu būtų buvusios 2–3 kartus didesnės⁷⁴. Sprendžiant iš to, kad įvairūs leidiniai periodiškai spausdindavo nubaustųjų sąrašus ir kitus tekstus, aprašančius kainų tvarkytojo kovą su spekuliantais, galima teigti, jog viešojoje erdvėje formuota nuomonė, kad ši įstaiga – vartotojų interesų gynėja.

⁶⁵ „Nepaprastuoju metu tautos ūkiui tvarkyti įstatymas“, in: *VŽ*, 1940-05-11, Nr. 704, p. 335–337.

⁶⁶ „Panaikinta Kainų Tvarkymo įstaiga“, in: *LA*, 1940-05-17, Nr. 228, p. 4.

⁶⁷ „VI. Juodeika patvirtintas direktoriaus pareigose“, *ibid.*, 1940-06-08, Nr. 266, p. 4.

⁶⁸ „Panaikinta Kainų Tvarkymo įstaiga“, *ibid.*, 1940-05-17, Nr. 228, p. 4. Beje, kažkodėl neminimas atvejis, kai tabako sindikatai buvo nubausti 75 000 litų bauda – galbūt kalbant apie baudas, kalbėta apie „tradiciniams pažeidėjams“ priskirtinus prekybininkus, o ne pramonininkus monopolistus (tabako sindikato atveju).

⁶⁹ „Vienas mėnuo arešto ir 6100 lt baudos už Kainų Tvarkytojo įsakymų nevykdymą“, in: *Verslas*, 1940-03-09, Nr. 10, p. 6; „Kainų tvarkytojo baudos“, *ibid.*, 1940-04-14, Nr. 15, p. 6.

⁷⁰ Tai suprobleminama tikslaus paskirtų baudų kiekio apskaičiavimą, nes vienur minimi kartai, kai buvo paskirtos baudos, o kitur – nubausti asmenys: o pasitaikydavo, jog tas pats asmuo būdavo nubaudžiamas keliskart.

⁷¹ „Baudžia ir gali dar griežčiau bausti“, in: *LA*, 1940-01-24, Nr. 38, p. 6.

⁷² Apskaičiuota remiantis: „Kainų Tvarkytojo baudos“, *ibid.*, 1939-01-11, Nr. 14, p. 5; „Baudžia ir gali dar griežčiau bausti“, *ibid.*, 1940-01-24, Nr. 38, p. 6.

⁷³ „Panaikinta Kainų Tvarkymo įstaiga“, *ibid.*, 1940-05-17, Nr. 228, p. 4.

⁷⁴ „470 000 litų baudų“, in: *Verslas*, 1940-01-28, Nr. 4, p. 2–3.

Tiesa, čia ir pavojus – kainų tvarkytojo baudų sąrašuose dominavo žydiškos pavardės. Galima teigti, kad nubaustųjų spekuliantų viešinimo praktika prisidėjo prie tautinių įtampų (šiuo atveju įtampos tarp lietuvių ir žydų) stiprinimo. Kainų tvarkytojas 1938–1940 m. lietuviškoje spaudoje buvo vienas dažniausiai minimų valdžios pareigūnų, kuris dėl savo veiklos pobūdžio (kovos su spekuliantais) visuomenės turėjo būti vertinamas teigiamai, tačiau tuo pat metu, informuodamas visuomenę apie šios kovos rezultatus, gilino socialines („pirkėjai – pardavėjai“) priešpriešas, kurios nereto piliečio sąmonėje virto tautinėmis („lietuviai – žydai“) įtampomis.

Klajoklė paroda ir kova su degtindaryste

Lietuviškoje spaudoje 1938–1940 m. viena populiariausių nelegalios ekonomikos temų – degtindarystė. Sprendžiant iš pranešimų apie likviduotus „bravorus“ – naminės degtinės daryklas – bei straipsnių, raginančių visuomenę kovoti su degtindariais, problema buvo opi. 1938 m. spalį VSD direktorius Augustinas Povilaitis paskelbė, kad metų pradžioje Lietuvoje buvo 2 915 degtindarių. Kalėjimuose tuo metu bausmę atliko dar 478 degtindariai (11 % visų kalinių). Anot jo, degtindariai trukdė tautos ūkio organizavimą, o blaivybės organizacijų veikla buvo nereikšminga⁷⁵. VSD ėmėsi organizuoti vieną populiariausių propagandos kampanijų Pirmosios Lietuvos Respublikos istorijoje – parodą naminės degtinės žalai pavaizduoti. Nuspręsta neapsiriboti policinėmis priemonėmis, bet ir palenkti provincijos gyventojų nuomonę – populiaria forma parodyti naminės degtinės žalą.

Priežastys, vertusios suaktyvinti kovą su degtindaryste, buvo ekonominės ir socialinės. Ekonominės – valstybės turėtas spirito gamybos monopolis, kuris į biudžetą 1938 m. atnešė 10,61 % pajamų⁷⁶, o degtindariai, kaip spėta, per metus pagamindavo apie 3,5 mln. litrų naminės degtinės⁷⁷. Nekeista, kad degtindarystė buvo įvardijama kaip nuostolių darymas išdui⁷⁸. Socialinių priežasčių buvo kelios: nusikaltimai⁷⁹, įvairios nelaimės, nepilnamečių įtraukimas į girtavimą⁸⁰ ir bendra naminės vartotojų degradacija⁸¹. Tai skatino valstybę aktyviau kovoti su degtindaryste.

Kovą su namine degtine tikslinga atskleisti analizuojant antidegtindariškos propagandos bangą, kurios keteroje buvo VSD suorganizuota paroda naminės degtinės žalai pavaizduoti.

Paroda naminės degtinės žalai pavaizduoti. 1938 m. pradžioje pranešta apie VSD planus parengti parodą, kurioje būtų vaizduojama naminės degtinės žala⁸². 1938 m. bir-

⁷⁵ A. Povilaitis, „Degtindariai slopina mūsų tautinę pažangą“, in: *Tautos ūkis*, 1938-10-15, Nr. 42, p. 832–834.

⁷⁶ „Spirito monopolio racionalizacija“, in: *LA*, 1939-12-21, Nr. 788, p. 2.

⁷⁷ J. Blažys, „Kova su alkoholizmu“, in: *Kriminalistikos žinynas*, 1938-11/12, Nr. 24, p. 262.

⁷⁸ „Dar griežčiau baus naminės degtinės gamintojus“, in: *LA*, 1939-10-20, Nr. 631, p. 4.

⁷⁹ J. Jasinevičius, „Patalkiai kaimuose“, in: *POL*, 1938-01-01, Nr. 1, p. 16.

⁸⁰ B. Žukauskas, „Pramogos kaime ir mažamečiai“, *ibid.*, 1938-09-01, Nr. 17, p. 310–311.

⁸¹ Z. Pivorčiūnas, „Moterys kovoje su degtindaryste“, *ibid.*, 1939-02-15, Nr. 4, p. 63–64.

⁸² J. Lembergas, „Paroda naminės degtinės ir kitų alkoholinių surogatų žalai pavaizduoti“, in: *Kriminalistikos žinynas*, 1938-01/02, Nr. 19, p. 26–28.

želio 27 d. Kaune, Aušros berniukų gimnazijoje atidaryta paroda, skirta naminės degtinės žalai pavaizduoti⁸³. Pradėta antidegtindariškos propagandos kampanija.

Parodos tikslas – „parodyti naminės degtinės žalingumą mūsų tautai ir valstybei“. Manoma, jog šviesuomenei paroda turi rodyti, kad laikas šalinti degtindarystės blygybę, o „darytojus ir vartotojus, liaudį“ – įspėti ir „nuo to pragaištingo darbo atgrasyti“⁸⁴. Būta manančių, kad vien paroda apsiriboti neverta – į vieną vietą surinkti gąsdinantys atsitikimai iš degtindarių gyvenimo galėtų virsti muziejais, kurie atgrasytų visuomenę nuo naminės⁸⁵.

Nors paroda atidaryta Kaune, nuo pat pradžių planuota ją perkelti į provinciją – ypač į tas apskritis, kur degtindarystė labiausiai paplitusi. Jau per pirmąsias dešimt dienų (iki liepos 7 d.) parodą Kaune aplankė 18 000 žmonių. Lankymas buvo nemokamas, paroda veikė kasdien 9–19 val., o sekmadieniais – nuo 13 val. Apsilankiusieji raginti palikti atsiliepimą lankytojų knygoje⁸⁶. Atsiliepiamuose rašyta, kad parodą būtina perkelti į provinciją, o tam tikrą vaizdinę medžiagą išsiuntinėti į mokyklas ar net kurti „prieš alkoholinį muziejų“. Būta trumpų, bet iškalbingų atsiliepimų, pavyzdžiui, „Pamačiau. Supratau. Negersiu“⁸⁷.

Parodą sudarė 149 eksponatai, suskirstyti į šešis skyrius (naminės ir valstybinės degtinės gamybos būdų analizė; naminės poveikis sveikatai; naminės žala visuomenei; naminė degtinė kaip nusikaltimų ir nelaimių priežastis; priešalkoholinė spauda; nealkoholiniai gėrimai)⁸⁸. Didelę dalį eksponatų sudarė įvairios diagramos ir paveikslai apie visokeriopą naminės degtinės žalą. Daugiausia lankytojų dėmesio sulaukdavo plakatai, vaizduojantys tam tikras degtindarystės pasekmes – venerines ligas, degtindario Jurgio Kavaliausko išžudytus keturis žmones, padegimus, tragiškas vartotojų mirtis. Budėjo du aiškintojai (gidai), kurie lydėdavo lankytojų grupes. Buvo dalijamas parodos katalogas – jo išleista tik 50 tūkst. egzempliorių – diduma išdalyta dar Kaune⁸⁹.

Laikinojoje sostinėje paroda prabuvo iki rugpjūčio 1 d. Ją aplankė apie 40 000 žmonių – didelis lankomumas aiškinamas tuo metu Kaune vykusia tautine olimpiada ir pavararininkų suvažiavimu. Rugpjūtį paroda iškeliavo į provinciją – sukrauti į vieną sunkvežimį eksponatai keliavo per Jonavą (1 347 lankytojai), Vandžiogalą (1 275), Kėdainius (3 000), Telšius (17 000), Šiluvą (22 000), Kelmę (4 480), Rietavą (3 841), Kretingą (5 500), Švėkšną (1 500), o spalio 15 d. buvo perkelti į Šilalę. Iki to laiko parodą jau buvo aplankę apie 100 tūkst. žmonių. Lankomumo rodikliai buvo aiškinami ekspozicijų salės buvimo vietos patogumu (pavyzdžiui, Jonavoje paroda eksponuota patalpose, buvusiose už pustrėčio kilometro nuo miestelio) ir tam tikrais sutampančiais reiškiniais (Šiluvoje paroda eksponuota per atlaidus)⁹⁰. Iki metų pabaigos paroda buvo parodyta Skaudvilėje,

⁸³ „Atidaryta naminės degtinės žalai pavaizduoti paroda“, in: *LA*, 1938-06-28, Nr. 284, p. 5.

⁸⁴ *Ibid.*

⁸⁵ P. Stravinskas, „Reikėtų sustiprinti jėgas kovoje su degtindaryste“, *ibid.*, 1938-07-05, Nr. 295, p. 4.

⁸⁶ „Parodą naminės degtinės žalai pavaizduoti jau aplankė 18 000 žmonių“, *ibid.*, 1938-07-08, Nr. 301, p. 8.

⁸⁷ „Parodos lankytojų nuomonės apie naminę degtinę“, *ibid.*, 1938-07-09, Nr. 303, p. 16.

⁸⁸ J. Sužiedėlis, „Paroda, visuomenė ir spauda“, in: *Kriminalistikos žinyras*, 1938-07/08, Nr. 22, p. 199–200.

⁸⁹ Germantas, „Naminės degtinės parodą aplankė 100 000 žmonių“, in: *LA*, 1938-10-21, Nr. 473, p. 5–6.

⁹⁰ *Ibid.*

Tauragėje, dar keliuose miesteliuose, kol galiausiai savo kelią baigė Joniškėje (gruodžio 5 d.). Iš viso per 1938 m. parodą aplankė 142 505 lankytojai. Įvykdytas planas per pirmuosius metus aplankyti Žemaitiją, o kitąmet planuota apvažiuoti Suvalkiją, Dzūkiją ir Aukštaitiją⁹¹.

Paroda naminės degtinės žalai pavaizduoti buvo ne vienintelis antidegtindariškos propagandos įrankis. VSD turėjo jau kelerių metų tradiciją spalio pabaigoje rengti kovos su piktu diena – nekeista, kad 1938 m. ši diena (spalio 30 d.) pasirinkta kovai su degtindaryste⁹². Tą dieną įvairiose Lietuvos vietose buvo surengti visuomeniniai degtindarių teismai (juose dalyvavo apie 46 tūkst. žmonių⁹³), o spaudoje publikuoti straipsniai apie naminės degtinės žalą (VSD skaičiavimu, tie tekstai turėjo pasiekti apie 300 tūkst. žmonių). Pridedant prie šių skaičių ir apsilankiusius parodoje, metų pabaigoje buvo teigiama, kad įvairi antidegtindariška propaganda pasiekė 500 tūkst. žmonių⁹⁴. Žinoma, toks apvalus skaičius atrodo pritemptas, tačiau galima patikėti, kad įvairūs renginiai (paroda, visuomeniniai teismai) sulaukdavo visuomenės, ypač mažesnių miestelių, dėmesio.

Antroji parodos kelionė per Lietuvą pradėta 1939 m. gegužės 3 d. Vilkaviškyje (12 tūkst. lankytojų)⁹⁵. Iš ten keliauta į kitus Suvalkijos miestus. Iš viso per antrąjį sezoną paroda aplankė 19 miestelių (Vilkaviškį, Pilviškius, Kazlų Rūdą, Kudirkos Naumiestį, Šakius, Veliuoną, Jurbarką, Varnius, Žemaičių Kalvariją, Plungę, Platelius, Skuodą, Salantus, Mosėdį, Ylakius, Mažeikius, Kuršėnus, Papilę, Kražius). Sezonas baigtas spalio 5 d. Kražiuose dėl „įsitempusios tarptautinės padėties“. Per 1939 m. suskaičiuota 88 791 lankytojas. Buvo guodžiamasi, kad paroda gausiai lankyta mažuose miesteliuose, o pirmajame sezone didelę dalį lankytojų (apie 60 tūkst.) sudarė Kaunas ir Šiluva. Per dvejus metus parodą aplankė 231 296 žmonės⁹⁶.

Trečiąjį sezoną nutarta pradėti nuo Kauno, o tada keliauti į Rytų Lietuvą, galbūt net į Vilnių⁹⁷. Paroda atidaryta balandžio 15 d. Kaune esančiuose Darbo rūmuose. Per dvylika dienų parodą aplankė apie 7 000 žmonių⁹⁸. Balandžio 26 d. parodą aplankė A. Smetona, lydintis premjero A. Merkio ir vidaus reikalų ministro K. Skučo. Svečius lydėjo ir apie eksponatus pasakojo VSD direktorius A. Povilaitis⁹⁹. Kitą dieną paroda iškelta į Ukmergę¹⁰⁰.

Problemiška atkurti šį, paskutinį, parodos sezoną, nes žinios apie jos kelionę pasidarė fragmentiškos. Žinoma, kad iš Ukmergės (7 000 lankytojų) keltasi į Anykščius¹⁰¹. Pas-

⁹¹ „Visame krašte vedama energinga akcija prieš degtindarius ir naminės degtinės vartotojus“, *ibid.*, 1938-10-26, Nr. 486, p. 6; „Degtindarystės paroda ligi pavasario nebus niekur ruošiama“, *ibid.*, 1938-12-05, Nr. 552, p. 6.

⁹² „Visame krašte vedama energinga akcija prieš degtindarius ir naminės degtinės vartotojus“, *ibid.*, 1938-10-26, Nr. 486, p. 6.

⁹³ Kitais duomenimis – 36 tūkst. Žr. J. Lembergas, „Diena kovai su naminės degtinės gamintojais ir vartotojais“, in: *Kriminalistikos žinyras*, 1938-11/12, Nr. 24, p. 313.

⁹⁴ „500 000 žmonių jau pažįsta naminės degtinės žalą“, in: *LA*, 1938-12-06, Nr. 554, p. 3.

⁹⁵ „Priešalkoholinė paroda Vilkaviškyje turėjo gerą pasisekimą“, *ibid.*, 1939-05-11, Nr. 217, p. 3.

⁹⁶ Germantas, „Kova su namine degtine žymiai pažengė į priekį“, *ibid.*, 1939-10-05, Nr. 589, p. 3.

⁹⁷ „Kaune bus paroda naminės degtinės žalai pavaizduoti“, *ibid.*, 1940-04-07, Nr. 159, p. 6.

⁹⁸ Germantas, „Ar žinai iš kurios pusės tiesiama nelaimės ranka?“, *ibid.*, 1940-05-11, Nr. 219, p. 6.

⁹⁹ „Prezidentas aplankė naminės degtinės žalai pavaizduoti parodą“, *ibid.*, 1940-04-27, Nr. 195, p. 4.

¹⁰⁰ „Ukmergėje atidaryta naminės degtinės žalai pavaizduoti paroda“, *ibid.*, 1940-04-28, Nr. 197, p. 6.

¹⁰¹ „Naminės degtinės žalai pavaizduoti paroda perkelta į Anykščius“, *ibid.*, 1940-05-04, Nr. 207, p. 8.

kui paroda atsidūrė Širvintose, kur buvo iki birželio 6 d.¹⁰² Toliau žinios apie parodos keliavimą nutrūksta. Lietuvą okupavus sovietams, veikla galėjo būti tęsiama nebent iš inercijos ir trumpą laiką. Nors antialkoholinė tema su sovietiniu režimu kaip ir nesikirto, tačiau savaime suprantama, kad VSD (o taigi vieno iš buvusiojo režimo ramsčių) suorganizuota paroda negalėjo be didelių korekcijų būti toliau demonstruojama. Galima spėti, kad 1938–1940 m. parodą galėjo aplankyti apie 250 tūkst. žmonių.

Apibendrinant galima teigti, kad 1938 m. atsakingi už kovą su degtindaryste pareigūnai suvokė, jog vien policinės, baudžiamosios priemonės nėra veiksmingos. Nuspręsta imtis propagandos kampanijos, kurios kulminacija laikytina 1938 m. spalio 30 d. VSD organizuota kovos su degtindaryste diena. Paroda naminės degtinės žalai pavaizduoti taip pat buvo VSD projektas, sulaukęs didelio visuomenės susidomėjimo. Sprendžiant iš šias antidegtindariškas akcijas aprašiusių tekstų, galima spėti, jog buvo tikimasi, kad masinė kovos su namine degtine propaganda veikia plačiąsias visuomenės mases ir artimiausiu metu duos teigiamą rezultatą – sumažės naminės degtinės vartojimas.

„Kova su šunimis“ ir kitos nelegalios ekonominės veikos

Be išnagrinėtų kovos su spekuliacija ir degtindaryste vaizdinių, 1938–1940 m. lietuviškoje spaudoje gausu informacijos apie kitas, smulkesnes nelegalios ekonomikos veikas.

Kova su „šunimis“. Taip sparnuotai galima pavadinti populiarią to laikotarpio spaudoje temą – propagandą, nukreiptą prieš vadinamųjų šundaktarių, šunadvokačių bei gerokai rečiau – šunamatininkų ir šunmatininkų veiklą. Tai buvo kova su asmenimis, nelegaliai užsiėmusiais medicinine, teisine ar kita praktika.

Labiausiai aptariama buvo šundaktarių – asmenų, užsiimančių nelegalia medicinine praktika, – problema. Spaudoje nuolat pasirodydavo žinių apie šundaktarių veiklą: absurdiškus gydymo metodus¹⁰³ ir nugydytus žmones¹⁰⁴. Kaimo gyventojų ir darbininkų nesinaudojimas sveikatos draudimu ir menkai išplėtotas gydymo įstaigų tinklas buvo nurodomi kaip pagrindinės šundaktarių veiklos prielaidos¹⁰⁵. Sveikatos punktų provincijoje steigimas suvoktas kaip kova su šundaktariais¹⁰⁶. Nepaisant to, buvo žmonių, tradiciškai pasitikėjusių „liaudies gydytojais“ ar „kaimo daktarais“. Kaimo gimdyvės sunkiai galėjo įsivaizduoti akušerius vyrus, taigi geriau tradiciškai kreipdavosi į „bobutes“ (kaimo pribuvėjas)¹⁰⁷. Buvo skaičiuojama, kad daugiau kaip pusę kūdikių Lietuvoje priima „bobutės“. Nors jau 1938 m. rudenį buvo rašoma, kad „sveikatos punktas kaimo šundaktarių „paguldė ant menčių“¹⁰⁸, bet pranešimų apie šundaktarių veiklą vis dar

¹⁰² „Paroda naminės degtinės žalai pavaizduoti“, *ibid.*, 1940-06-08, Nr. 267, p. 10.

¹⁰³ „Vaistai nuo geltligės – duona su utelėmis“, *ibid.*, 1938-12-24, Nr. 24, p. 482; „Išaiškintas “stebuklingas“ gydytojas“, *ibid.*, 1939-09-01, Nr. 17, p. 332.

¹⁰⁴ „Nubaudė šundaktarių“, in: *LA*, 1938-03-25, Nr. 135, p. 6; „Abortininkei trys metai kalėjimo“, *ibid.*, 1938-03-11, Nr. 109, p. 4.

¹⁰⁵ J. Undraitis, „Šundaktarių pragaištingumas“, in: *POL*, 1938-07-15, Nr. 14, p. 265–266.

¹⁰⁶ „Atsisako nuo šundaktarių“, in: *LA*, 1939-01-14, Nr. 20, p. 3.

¹⁰⁷ „Pas kaimo „daktarus“, *ibid.*, 1939-05-20, Nr. 238, p. 2.

¹⁰⁸ „Ar įstengs akušerė nugalėti kaimo bobutę?“, *ibid.*, 1938-10-22, Nr. 480, p. 5.

pasitaikydavo, o 1939 m. vasarą vykusiame Lietuvos akušerių suvažiavime pasisakyta už įstatymą, kriminalizuojantį „bobučių“ veiklą¹⁰⁹, – tiesa, toks įstatymas Lietuvoje iki okupacijos taip ir nepasirodė.

Panašaus dėmesio sulaukė šunadvokačių – asmenų, užsiimančių nelegalia teisine praktika, – tema. Spaudoje nuolat pasirodydavo pranešimų apie įvairias šunadvokačių kombinacijas¹¹⁰. Prielaidos šunadvokačių veiklai – menkas visuomenės teisinis raštingumas ir sąlyginai brangios licencijuotų teisininkų paslaugos (paprasto prašymo sukūrimas pas advokatą galėjo kainuoti nuo 3 iki 10 litų, o kartais ir daugiau). Dėl šių priežasčių aplink teismus nuolat sukinėjosi teisininkais prisistatą asmenys, kurie siūlė savo paslaugas gerokai pigiau – už litą ar net 50 centų. Šunadvokačių problemą siūlyta spręsti įvairiai – nuo informacijos biurų prie teismų steigimo (šie turėjo atlikti nebrangios teisinės konsultacijos paslaugas)¹¹¹, šunadvokačių išvijimo iš teismų ar net trėmimo¹¹². 1940 m. pavasarį teisingumo ministras Antanas Tamošaitis pranešė, kad šunadvokačių problema bus sprendžiama keičiant Baudžiamąjį statutą: tie, kas teismo įstaigoms parengs „neišmaningą patarnavimą“, bus baudžiami kaip šunadvokačiai (500 litų bauda arba areštas), o jei parengs „išmaningą patarnavimą“ – tai nebus laikoma šunadvokatavimu ir baudžiama¹¹³. Teisingumo ministras suprato, kad visiškai eliminuoti šunadvokačių nėra nei įmanoma, nei tikslinga – esamas licencijuotų teisininkų korpusas negalėjo patenkinti visuomenės poreikių, o suteikti tam tikras nesudėtingas teisines paslaugas (pavyzdžiui, surašyti prašymą) galėjo ir nesantieji oficialiais teisininkais. Žinoma, buvo siekiama atriboti įvairius aferistus ar nekompetentingus asmenis. „Šunadvokatis“ tapo kompetencijos, o ne licencijos kriterijumi.

1939 m. gruodžio 5 d. „Lietuvos aid“ vedamajame straipsnyje „Gana „šunamatinių“ teigta, kad tiek šunadvokatavimu, tiek šundaktariavimu įsigalėjimas „labai žymia dalimi yra išnaikintas“. Kartu pažymima, kad chaosas likęs amatų srityje. Ūkininkai besiskundžią „amatininkais-peckeliais“, kurie dirba nekokybiškai, o mieste daugiausia skundžiamasi prastais siuvėjais. Toliau rašoma, kad tokie šunamatininkiai atima darbą iš padorių, kvalifikuotų amatininkų – ir griežtai kovai su šunamatininkiais „jau yra visai atėjęs laikas“¹¹⁴. 1940 m. gegužės 24 d. prezidentas patvirtino Amato verslo įstatymą, kuris numatė, kad amatu verstis gali tik asmenys, turintys tam tikrą kvalifikaciją ir įrašyti į amato registrą (jei verčiamasi amatu pavieniui) arba turį amato meistro statusą (jei amatu verčiasi įmonė)¹¹⁵. Tiesa, įstatymo baudžiamieji nuostatai nenumatė, kaip turėtų būti baudžiami amatininkų kvalifikacijos neturintys asmenys – kalbėta tik apie kvalifikuotų amatininkų atsakomybę¹¹⁶. Galima spręsti, kad nuo šio įstatymo patvirtinimo momento visi šunamatininkiai prilyginti aferistams.

¹⁰⁹ „Akušerės už įstatymą kovai su „bobutėmis“, *ibid.*, 1939-06-26, Nr. 324, p. 7.

¹¹⁰ „Kaip šunadvokačiai žmonėms „patarnauja“, *ibid.*, 1938-01-15, Nr. 20, p. 4; „Už neteisingus skundus šunadvokačiams iškėlė bylą“, *ibid.*, 1938-02-19, Nr. 77, p. 4; „Šunadvokatavimas menas“, *ibid.*, 1938-12-27, Nr. 585, p. 7.

¹¹¹ J. K. Beleckas, „Griežtesnės kovos su šunadvokačiais!“, *ibid.*, 1938-01-15, Nr. 21, p. 7.

¹¹² „Ištrėmė ir nubaudė visą eilę šunadvokačių“, *ibid.*, 1938-05-04, Nr. 197, p. 10.

¹¹³ „Teisingumo ministras apie bauses už chuliganizmą, nužudymą ir plėšimuis“, *ibid.*, 1940-03-29, Nr. 143, p. 4.

¹¹⁴ „Gana „šunamatinių“, *ibid.*, 1939-12-05, Nr. 747, p. 1.

¹¹⁵ „Amato verslo įstatymas“, in: *VŽ*, 1940-06-01, Nr. 707, p. 375.

¹¹⁶ *Ibid.*, p. 377.

Dar viena „šuniškos veiklos“ apraiška buvo šunmatininkiai – asmenys, neteisėtai matuoją žemę¹¹⁷. Tiesa, pavyko aptikti vienintelį tokios veiklos paminėjimą – galima spręsti, kad tai nebuvo paplitusi praktika.

Prostitutės ir jų „katinai“. Prostitucijos problemą Lietuvoje reguliavo 1935 m. kovo 30 d. paskelbtas Kovos su venerinėmis ligomis įstatymas ir kartu paskelbtas Baudžiamojo statuto pakeitimas. Remiantis jais, paprastuoju kalėjimu (areštu) baudžiamas asmuo, apkrėtas kitą venerine liga. Jei tai sifilis – sunkiųjų darbų kalėjimu iki šešerių metų. Už „sąvadavimą paleistuviauti“ baudžiama paprastuoju kalėjimu (kokiam laikui – neaišku), o jei sąvadavimu buvo verčiamasi – iki šešerių metų sunkiųjų darbų kalėjimo. Už „paleistuvavimo namų“ laikymą baudžiama iki trejų metų sunkiųjų darbų kalėjimo¹¹⁸. Sociologas V. Pruskus teigia, kad pagal minėtus įstatymus numatyta prostitučių atsakomybė, jei jos nesiregistruos atitinkama tvarka¹¹⁹. Tai klaidingas teiginys, nes minėtuose teisės aktuose apie prostitučių registravimąsi nekalbama – tik nurodyta, kad gydytojas, gydas venerine liga sergantį žmogų, turi pranešti apskrities ar miesto gydytojui, jei asmuo „dėl savo profesijos, užsiėmimo ar darbo gali labai lengvai užkrėsti kitus“. Prostitucija besiverčiantys asmenys pagal vidaus reikalų ministro instrukciją turėjo dukart per mėnesį tikrintis sveikatą ir pateikti sveikatos liudijimą, tačiau už to nevykdymą atsakomybė nenumatyta¹²⁰. Prostitutės į įstatymų akiratį pakliūdavo tik jei sirgdavo venerinėmis ligomis arba kaip sąvadavimo objektas. Pats parsidavinėjimas nebuvo kriminalizuotas. Anot V. Pruskaus, pasirinktas būdas registruoti ir kontroliuoti prostitutas¹²¹. Su tuo galima sutikti.

1936 m. lapkričio 12 d. buvo paskelbtas Priverčiamojo darbo įstaigų įstatymas, kuriu remiantis tam tikri asmenys vidaus reikalų ministro ar karo komendanto nutarimais galėjo ne ilgiau kaip vieneriems metams būti atiduoti į priverčiamojo darbo stovyklą¹²². Šiuo įstatymu buvo pasinaudota kovojant su gatvės prostitutėmis ir jų „katinais“ – sąvadautojais, gatvėse ieškančiais klientų, aprūpinančiais juos patalpomis, nugirdančiais, o neretai ir apvagiančiais. Dalis prostitučių ir „katinų“ buvo išsiųsti į darbo stovyklą, o kiti bandė to išvengti susirdami (dažniausiai venerinėmis ligomis) – pagal įstatymą, darbo stovyklon galėjo būti siunčiami tik sveiki asmenys. Buvo siūloma, kad į darbo stovyklą galima būtų pasiųsti ir sergančiuosius, kurie ten būtų gydomi ir prižiūrimi¹²³. Prostitucija reikšėsi ne vien gatvėse – kartkartėmis buvo pranešama apie likviduotus viešnamius¹²⁴.

1940 m. pradžioje buvo plačiai aptariama padavėjų prostitucijos problema. Diskusija prasidėjo nuo žurnalo „Policija“ – aptariant kovos su prostitucija problemas, užsiminta,

¹¹⁷ „Nubaustas šunmatininkis“, in: *LA*, 1939-12-14, Nr. 770, p. 4.

¹¹⁸ „Įstatymas kovos su venerinėmis ligomis“, in: *VŽ*, 1935-03-30, Nr. 477, p. 1–2; „Baudžiamojo Statuto pakeitimas“, *ibid.*, p. 2.

¹¹⁹ V. Pruskus, 2010, p. 141–142.

¹²⁰ „Įstatymui kovos su venerinėmis ligomis vykdyti taisyklės“, in: *VŽ*, 1935-08-23, Nr. 494, p. 14–16.

¹²¹ V. Pruskus, 2010, p. 133–134.

¹²² „Priverčiamojo darbo įstaigų įstatymas“, in: *VŽ*, 1936-11-12, Nr. 557, p. 2.

¹²³ K. Gorinas, „Kaip tvarkyti miesto valkatas“, in: *POL*, 1939-04-15, Nr. 8, p. 147–148.

¹²⁴ „Nubaudė sąvadavimo namų laikytojus“, in: *LA*, 1938-01-04, Nr. 2, p. 4; „Nors skaudi, bet įtikinanti pamo-ka“, *ibid.*, 1938-03-12, Nr. 112, p. 9; „Technikas laikė rafinuotus sąvadavimo namus“, *ibid.*, 1938-06-08, Nr. 252, p. 4; „Su vaikais į kalėjimą“, *ibid.*, 1938-12-30, Nr. 590, p. 4; „Likviduoti paleistuvavimo lizdai“, *ibid.*, 1938-12-31, Nr. 593, p. 11; „Nubaudė už slaptų namų laikymą“, *ibid.*, 1939-09-27, Nr. 567, p. 6.

kad daugelyje viešbučių ir restoranų padavėjomis ir tarnaitėmis dirba tik tos merginos, kurios sutinka svečiams parsiduoti¹²⁵. Vasario mėnesį Kauno kelneriai Darbo rūmuose buvo sušaukę susirinkimą, kurio metu iškėlė siūlymą uždrausti dirbti moterims padavėjoms tose vietose, kur parduodamas alkoholis. Viena moteris, prisistačiusi padavėja, „Lietuvos žiniose“ sukritikavo tokį siūlymą – esą, jei restoranuose ir pasitaiko viena kita žemos moralės padavėja, tai netikslinga dėl to kaltinti visas padavėjas, o juo labiau išvaryti ne vieną šimtą jų į gatvę¹²⁶. Savaitraštyje „Darbas“ netrukus publikuotas atsakymas, užsimenantis apie padavėjų polinkį parsidavinėti klientams¹²⁷ – užsimezgė polemika, apsiribojusi socialiniais ir doroviniais aspektais, tačiau „Lietuvos aidas“ netrukus įpylė į ugnį antisemitinio žibalo: rubrikoje „Laisvi svarstymai“ išspausdintas kažkokio R. Medelio tekstas, kuriame pateikti jaunų lietuvių (tampančių padavėjomis prostitutėmis, o galiausiai – tiesiog gatvės prostitutėmis) ir žydų restoranų savininkų (pasinaudojančių jomis ir išmetančių į gatvę) vaizdiniai¹²⁸. Paskutinį žodį tarė „Verslas“: „kitataučių“ valdomus viešbučius pavaizdavo kaip „kaimo mergaičių“ pavertimo prostitutėmis vietas, o lietuvių valdomus viešbučius – vos ne doros šventovėmis¹²⁹.

„Perkupčiai“, „handeliai“ ir „čigonai“. Dera paanalizuoti ir tris aptariamuoju laikotarpiu paplitusias ir ant neteisėtumo ribos balansavusias ekonomines praktikas, kurių dvi susijusios su žydų tautine mažuma, o trečioji – su romais.

Labiausiai paplitusi buvo perpirkėjų, vadintų „perkupčiais“, problema. Spaudoje vis pasirodydavo pranešimų apie provincijos miesteliuose turgaus dienomis dažną vaizdą – į turgų važiuojančius ūkininkus priemiesčiuose pasitinką žydai, kurie superką ūkininkų prekes, pasinaudodami tuo, kad pastarieji dar nežino tos dienos turgaus kainų. Tai buvo vaizduojama kaip išskirtinai neigiamas reiškinys – lietuvių ūkininkų apgaudinėjimas¹³⁰. Su perpirkėjais buvo kovojama ne vien žadinant ūkininkų sąmoningumą (neparduoti perpirkėjams), bet ir policinėmis priemonėmis: baudomis už prekybą neleistinose vietose (iki 250 lt)¹³¹. Spaudoje aktyviai diskutuota ir apie poreikį reformuoti turgus – šie buvo vaizduojami kaip lydimi girtuoklystės, chuliganizmo ir perpirkinėjimo¹³². Turgų reforma brendo, tačiau iki okupacijos jos įvykdyti nespėta. Perpirkėjų problema persikėlė ir į pirmąjį sovietmetį.

„Handelių“ – vaikštančių prekeivių sendaikčiais ir smulkmenomis – problema aktuali buvo miestuose. Į šį reiškinį spaudoje žiūrėta neigiamai, pasigirdavo siūlymų, kad gerai

¹²⁵ M. Brazauskas, „Kova su prostitucija“, *ibid.*, 1940-01-15, Nr. 2, p. 23–25.

¹²⁶ „Ne nuo to galo norima pradėti“, in: *LŽ*, 1940-02-28, Nr. 48, p. 7.

¹²⁷ „Dar padavėjų reikalai“, in: *Darbas*, 1940-03-03, Nr. 9, p. 3.

¹²⁸ R. Medelis, „Neleiskim skriausti lietuvių“, in: *LA*, 1940-04-02, Nr. 150, p. 12.

¹²⁹ „Atstatykime viešbučių garbę“, in: *Verslas*, 1940-04-14, Nr. 15, p. 5.

¹³⁰ „Nevietoje supirkinėja“, in: *LA*, 1938-10-10, Nr. 458, p. 6; „Draudžiama prekiauti gatvėse“, *ibid.*, 1938-11-05, Nr. 502, p. 7; „Griežtai kovotina su perkupčiais“, *ibid.*, 1939-01-17, Nr. 25, p. 6; „Neleisime įsigalėti perkupčiams“, *ibid.*, 1939-08-23, Nr. 469, p. 6; „Neleistina spekuliacija“, *ibid.*, 1939-11-25, Nr. 723, p. 9; „Draustina užmiestinė prekyba“, *ibid.*, 1939-12-07, Nr. 753, p. 8; „Ir čia užmiestinis apgaudinėjimas“, *ibid.*

¹³¹ „Kaip tvarkys turgus ir prekymečius“, *ibid.*, 1939-08-26, Nr. 478, p. 7.

¹³² Z. Tamošauskas, „Turgų reikalai“, in: *POL*, 1939-01-01, Nr. 1, p. 7; J. Strazdas, „Reformuokime turgus“, in: *LA*, 1939-03-28, Nr. 142, p. 8; A. Gilvydis, „Turgai – laiko gaišintojai ir darbingumo slopintojai“, *ibid.*, 1939-05-17, Nr. 231, p. 4; Jasilionis, „Biauri netvarka su turgais“, *ibid.*, 1940-04-17, Nr. 177, p. 10; A. Kenstavičius, „Reikia turgų reformos“, *ibid.*, 1940-04-18, Nr. 179, p. 6.

būtų „handeliams“, kurių dauguma buvo žydai, įsteigti atskirą turgavietę¹³³. Nors ir smerkiami, bet už savo veiklą „handeliai“ baudžiami nebuvo. Nepaisant to, jie kėlė nepasitenkinimą, nes, nemokėdami mokesčių, kūrė „normaliems prekybininkams“ konkurenciją. Buvo siūloma problemą spręsti taip, kaip Klaipėdos krašte, kur „handeliai“ mokėdavo kilnojamojo verslo mokesť¹³⁴. „Handelių“ problema iki okupacijos išspręsta nebuvo.

1938 m. gruodžio 15 d. Šeduvos turguje kilo antiromiškos riaušės. Kilus muštynėms tarp lietuvio, pirkusio arklių, ir romo pardavėjo, maždaug 200 žmonių puolė mušti turguje buvusius romus, nuo seno įtartus suktybėmis, susijusiomis su arklių prekyba. Keliolika romų buvo sumušti, riaušės baigėsi tik atvykus policijai¹³⁵. Po šio įvykio spaudoje suaktyvėjo diskusija apie romų padėtį Lietuvoje. „Kaip sutvarkyti čigonus?“, – 1939 m. sausį „Lietuvos aide“ kėlė klausimą autorius, pasivadinęs „Ūkininko vaiku“. Anot jo, romai paplitę Lietuvoje, bastosi po kaimus, vagiliauja ir sukčiauja. Moterys užsiima burtais ir pranašystėmis, o vyrai prekiauja ligotais arkliais. „Ūkininko vaikas“ siūlė uždrausti romams stovyklauti pagiriuose, ganyti arklius svetimose pievose, valkiotis po kaimus ir miestus. Siūlyta romus įdarbinti pas ūkininkus arba fabrikuose¹³⁶. Siūlymų paversti romus sėsliais būta ir vėliau – pavyzdžiui, siūlyta atimti iš jų klajojimo priemones (arklius, vežimus, palapines), koncentruoti į darbo stovyklas, kurios būtų griežtai prižiūrimos, o romai galėtų dirbti, pavyzdžiui, melioracijos darbus¹³⁷. Vienas aukštas VSD pareigūnas teigė, kad Lietuvoje yra apytikriai apie tūkstantis klajojančių romų ir visiškai uždrausti jiems klajoti yra neįmanoma – tikslinga bent siekti, kad jie klajotų ne taborais, o šeimomis¹³⁸. Romų problema nebuvo niekaip sprendžiama, taigi ir nuomonės apie jos sprendimo būdus darėsi vis radikalesnės – 1940 m. gegužę vienas „Lietuvos aido“ skaitytojas teigė, jog „dirbti nenorinčius čigonus reikia gabenti į priverčiamojo darbo stovyklas. Šitam gaivalui būtų galima taikyti ir fizines bausmes“¹³⁹. Problemiška romų padėtis iki pat okupacijos niekaip nebuvo spręsta – tai, kaip ir kitos neišspręstos problemos, kėlė visuomenės nepasitenkinimą ir aštrino tautines įtampas.

Išvados

1. Kainų tvarkytojas savo veikla (ir ją aprašančiais tekstais) kūrė vaizdinį, kad atlieka tam tikrą socialinį reguliavimą spekuliacijos apimtoje visuomenėje – baudžia daug ką, bet nedidelėmis sumomis, taip siekdamas ne žlugdyti verslą, o „gydydamas“ nuo spekuliacijos ir gindamas vartotojų interesus.
2. Nors pats kainų tvarkytojas viešai neigė turįs kokių nors tautinių įsitikinimų, tam tikroje radikaloje spaudoje (pavyzdžiui, „Versle“) formuotas vaizdinys, jog dauguma kainų tvarkytojo nubaustųjų – žydai. Ši vaizdinį patvirtino ir įvairiuose leidiniuose nuolat

¹³³ „Nereikalingi vaikų gąsdintojai“, *ibid.*, 1938-08-04, Nr. 347, p. 4.

¹³⁴ „Dėl vaikštančių prekyjų“, *ibid.*, 1940-02-11, Nr. 70, p. 6.

¹³⁵ A. Džiugas, „Išpėrė kailį čigonams“, in: *POL*, 1939-01-15, Nr. 2, p. 37–38.

¹³⁶ Ūkininko vaikas, „Kaip sutvarkyti čigonus?“, in: *LA*, 1939-01-30, Nr. 47, p. 6.

¹³⁷ V. Stasiškis, „Tvarkytinas Lietuvos čigonų gyvenimas“, *ibid.*, 1939-07-19, Nr. 382, p. 8.

¹³⁸ V. Radzevičius, „Čigonų problema“, in: *Kriminalistikos žinynas*, 1939-07/08, Nr. 28, p. 161–166.

¹³⁹ „Čigonų sezonui prasidėjus...“, in: *LA*, 1940-05-29, Nr. 249, p. 8.

perspausdinti kainų tvarkytojų nubaustųjų sąrašai. Dėl to galima teigti, kad, nors viešai deklaravo savo tautinį nešališkumą, faktiškai kainų tvarkytojas prisidėjo prie „žydų-spekulantų“ vaizdinio visuomenėje kūrimo ir antisemitinių nuotaikų stiprinimo.

3. 1938 m. vykdyta aktyvi antidegtindariškos propagandos kampanija, kurios pagrindiniai elementai buvo per Lietuvą paleista keliauti paroda, atskleidžianti naminės degtinės vartojimo žalą, ir spalio pabaigoje įvairiose vietovėse surengti visuomeniniai degtindarių teismai, taip pat masiškai įvairiuose laikraščiuose spausdinti antidegtindariški tekstai.
4. Parodos, atskleidžiančios naminės degtinės žalą, kelionę per Lietuvą aprašančiuose tekstuose vaizduojamas didelis visuomenės susidomėjimas turėjo sudaryti šios propagandinės kampanijos sėkmės įspūdį, o viešai skelbiami parodą aplankusių (ar kitaip antidegtindariškos propagandos pasiektų) žmonių skaičiai turėjo aiškia forma pademonstruoti šios masinės propagandos kampanijos pažangą.
5. Propaganda, nukreipta prieš „šunis“, – savotiškas atsišaukimas į visuomenę, raginant rinktis galbūt sunkiau prieinamas, bet profesionalias (ir valdžios aprobuotas) teisines, medicinos ar amatų paslaugas. Ši propaganda ne visada atrodė pasiekianti tikslą, nes tuo pat metu gana atvirai kurtas vaizdinys, jog profesionaliosios paslaugos (pavyzdžiui, sveikatos punktai provincijose) vis dar sunkiai prieinamos.
6. Kai kurios nelegalios ekonominės veiklos (pavyzdžiui, suteneriavimas, perpirkinėjimas) vaizduotos kaip kitataučių žalingos veiklos laukas. Tikėtina, kad tokiu vaizdiniu norėta lietuviškajai visuomenės daliai skiepyti tautinės nuoskaudos jausmu pagrįstą pasišlykštėjimą tokiomis veiklomis kaip prostitucija (suteneriavimas) ar perpirkinėjimas. Neabejotina, kad tokie vaizdiniai savo ruožtu stiprino ir antisemitines bei ksenofobines nuotaikas visuomenėje.

Bibliografija

- Kulikauskas G., 2020 – Gediminas Kulikauskas, *Apelsinų kontrabanda ir kiti pasakojimai apie smetoninę Lietuvą*, Vilnius: Tyto alba, 2020.
- Kuodys M., 2014 – Modestas Kuodys, „Kai „tos moterys“ pasitraukė iš „Nuodėmių gatvės“... Lakoniškas post scriptum J. K. Belecko bestseleriui“, in: *Kauno istorijos metraštis*, 2014, t. 14, p. 175–192.
- Pruskus V., 2010 – Valdas Pruskus, *Prostitucijos fenomenas. Gatvės prostitucija Lietuvoje: raiška, sklaida ir kontrolė*, Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, 2010.
- Skrupskelis K., 2015 – Kęstutis Skrupskelis, „Gydytojai ir šundaktariai, arba kaip kūrėme valstybę“, in: *Kultūros barai*, 2015, Nr. 4, p. 88–93; Nr. 5, p. 83–87.
- Taylor L., 1997 – Lynne Taylor, „The Black Market in Occupied Northern France, 1940–4“, in: *Contemporary European History*, vol. 6, no. 2, p. 153–176.
- Vaskela G., 2002 – Gediminas Vaskela, *Lietuva 1939–1940 metais. Kursas į valstybės reguliuojamą ekonomiką*, Vilnius: LII leidykla, 2002.
- Vaskela G., 2014 – Gediminas Vaskela, *Tautiniai aspektai Lietuvos ūkio politikoje 1919–1940 metais*, Vilnius: LII leidykla, 2014.
- Žepkaitė R., 1990 – Regina Žepkaitė, *Vilniaus istorijos atkarpa 1939–1940*, Vilnius: Mokslas, 1990.
- Пушкарев В., 2006 – В. С. Пушкарев, „«Черный рынок» в СССР в годы Великой Отечественной войны и его влияние на состояние внутреннего рынка страны“, in: *Экономический журнал*, 2006, т. 12, с. 212–226.
- [Pushkarev V., 2006 – V. S. Pushkarev, «Chernyj rynek» v SSSR v gody Velikoj Otechestvennoj vojny i ego vliyanie na sostoyanie vnutrennego rynka strany, In: *Ekonomicheskij zhurnal*, 2006, T. 12, c. 212–226.]